

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
ПРОТЯГОМ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ,
РАННЬОНОВОЇ ТА МОДЕРНОЇ ЕПОХ
В ІСТОРІОГРАФІЧНО-АРХІВНІЙ
СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА**

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці Омеляна Пріцака (1919–2006) в різних країнах та його становлення як вченого, автор статті диференціює творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця на чотири періоди: довоєнний (1937–1941); німецький (1943–1961); американський (1961–1991); український (1991–1998)¹. Два крайніх періоди – крайовий та репатріаційний – виявляють дещо тотожні світоглядні позиції вченого-патріота. Середущі періоди, як німецький та американський, можна зарахувати до переходового світогляду: у численних наукових працях, написаних у ці роки, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця-емігранта – з іншого), час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів автор, подаючи власні коментарі, буде керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку австрійського та німецького вченого, соціологія історії, котра заснована на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу².

¹ Див. про ці періоди ширше: *Потульницький В.А.* Особистість академіка Омеляна Пріцака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // *Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викладачів та студентів НаУКМА.* Київ, 2009–2010. Вип. 4–5. С. 6–10; *Його ж.* Крим в історіософії Омеляна Пріцака (порівняльний аналіз американського та пострадянського українського бачень) // *Наш Крим: Збірка статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції «Крим в історії України».* Київ, 2015. Вип. 1. С. 108–116; *Його ж.* Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення // *Український археографічний щорічник.* Київ, 2016. Т. 22/23: Нова серія. Вип. 19/20. С. 362–379.

² *Манхейм К.* Идеология и утопия // Манхейм К. Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. Москва, 1994. С. 28.

Якщо на довоєнному етапі проблематики російсько-українських взаємин О. Пріцак практично не торкається, то у німецький період своєї наукової творчості він вперше розпочинає досліджувати окремі аспекти перспектив історії Росії та історії України, знаходячись тоді в окупованих Києві та Львові. В листопаді 1941 р., заручившись рекомендаційним листом Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина, вчений відправився до Києва шукати сліди перебування Агатангела Кримського³. Саме листопадом датується перша його розвідка в контексті дослідження історії російсько-українського співіснування, присвячена аналізу обставин, змісту та історії прокляття гетьмана Івана Мазепи російським духовенством 12 листопада 1708 р., яке відбулось синхронно у Глухові та у Москві.⁴

Молодий дослідник ретельно описує обряд анафемати, зазначивши, що Москва подбала «за те, щоб вона відбувалась щорічно». Підкресливши, що, проклинаючи гетьмана, Москва проклинала разом з тим і його ідею української незалежності, О. Пріцак наголошує, що такий азіат і короткозорий політик, як Петро I не міг «зрозуміти, що постать Мазепи була завелична, аби її забути. Завеликі були і діла Мазепи, щоб, поминувши їх, перейти до порядку денного. Завелика була, врешті, і його ідея, щоб могла безслідно загинути»⁵.

Науковець згадує у статті про певне двозначне ставлення в українських землях до постаті Мазепи, котрого, з одного боку, мусили проклинати, а з іншого – молилися за нього за церковним уставом у тих церквах, які він збудував по усій Україні. Акцентуючись на тому, що політичне прокляття Мазепи «велося Московою в усіх ділянках суспільного і культурного життя», вчений відзначає, що «в часи визвольних змагань ім'я Мазепи було реабілітоване, в його пам'ять влаштовували панахиди, називали його ім'ям вулиці і полки»⁶.

Червона Москва продовжила справу царської Росії, оскільки ім'я Мазепи та його ідея стали для неї виразно небезпечними. Вона, на думку О. Пріцака, навіть пішла далі, оскільки не лише відправляла урочисті церемоніальні анафемування, а спеціально для зникнення справи Мазепи влаштовувала псевдонаукові з'їзди та сесії. Завершує свою розвідку вчений таким ствердженням: «Але як біла Москва своїми зусиллями не довела ні до чого, так і червоні царі могли лише пересвідчитись в тому, що, як би вони не плюгавили постать Мазепи, ідея його залишиться назавжди святою кожному українському свідомому поколінню, бо ім'я цієї ідеї: самостійна українська Держава»⁷.

³ Див.: Посвідчення Українського Центрального комітету (УЦК) – установа, що замінила НТШ, заборонене німецькою владою від 3 листопада 1941 р., з дозволом Пріцакові виїхати до Києва // НаУКМА. Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 1038, арк. 27.

⁴ *Пріцак О.* Анатема // Українське слово. Київ, 25 листопада 1941 р. Число 66 // НаУКМА. Архів О.Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 127, арк. 1–2.

⁵ Там само, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2.

⁷ Там само.

Слід зазначити, що в 1983 р., через сорок один рік після виходу з друку «Анатема», О. Прицак розкрив обставини написання цієї статті. Він розповідає, що повернувся до Києва, утікаючи з німецького полону під кінець вересня 1941 р., і, не знайшовши там свого вчителя академіка Агатангела Кримського, вирішив залишитися у місті, «щоб віддати свої сили та досвід столиці нації, що відроджувалась»⁸.

Він випадково зустрів в Києві на Велико-Володимирській вулиці колегу – історика-магістра Олега Штуля зі Львова, і саме останній запропонував молодому науковцю співробітничати в «Українському слові», представив його коректорці видавництва Олені Телізі та редакторові газети Івану Рогачу⁹. Рогач дав Прицакові доручення писати статті на історичні теми, і однією із статей, які він тоді написав, будучи позбавлений бібліотеки і допоміжного апарату, стала, власне, «Анатема». «Перечитуючи ту статтю, – зазначає О. Прицак, – написану мною 42 роки тому (коли мені було 22 роки), я прийшов до висновку, що вона не втратила своєї актуальності по сьогодні. Тому я вирішив передрукувати її точно як вона з'явилась у Києві восени 1942 року, не міняючи ні коми»¹⁰.

У березні того ж року вийшла друком у тижневику української національної думки «Наступ», що видавався в Празі, інша газетна замітка О. Прицака німецького періоду його життя під назвою «Чергове вандальство Москви»¹¹. На той час О. Прицак повернувся в лютому з Києва до Львова і влаштувався на роботу на посаду стипендіата в новозаснований кабінет історії України, яким керував тоді Іван Крип'якевич. У своєму звіті про роботу в цьому кабінеті за період з 9 лютого по 27 червня 1942 р. О. Прицак зазначив, що він виконував низку завдань не лише щодо організації кабінету, але й проводив індивідуальні дослідження¹².

До цих індивідуальних досліджень слід занести і вищезгадану розвідку «Чергове вандальство Москви». Вона цінна, насамперед, тим, що в ній з притаманною вченому ретельністю перераховані імена давньоукраїнських та українських діячів, похованих у Печерській Лаврі, серед яких – великий князь київський Гліб Всеславович, київський воєвода Вишата, литовські князі Володимир та Скиргайло Ольгердовичі, гетьман князівства Литовського Костянтин Острозький, лексикограф Памва Беринда, митрополит Петро Могила, архимандрит Інокентій Гізель та багато інших¹³.

О. Прицак зазначає, що організована Москвою провокація – вибух у Печерській Лаврі, що стався наприкінці 1941 р. при відступі Червоної Армії, був лише

⁸ Прицак О. Вступ автора // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 359, арк. 1–2.

⁹ Там само. Арк. 2.

¹⁰ Там само.

¹¹ Прицак О. Чергове вандальство Москви // Наступ. Прага, 15 березня 1942 р. Число 11 // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 203, арк. 1–4.

¹² Прицак О. Звіт з праці стипендіата Омеляна Прицака в кабінеті історії України // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 1074, арк. 13.

¹³ Там само, арк. 4.

останнім на той час у шерензі таких само злочинів північного сусіда, до яких він зараховує постійне нищення української культури ворожими намірами. «...гієнські вчинки наших одвічних ворогів Москви та Польщі, – пише О. Прицак, – розвіяли по степу буйні могили наших гетьманів»¹⁴.

Відзначивши, що Лавра була не лише Пантеоном, але й місцем, де перехувалися чудотворна ікона Успіння Пречистої Діви Марії, іконостас часів гетьмана Івана Скоропадського, пам'ятки українського різьбярства барокової доби, безцінної вартості збірка старих українських ікон, О. Прицак висловлює надію, що колись «обставини дозволять нам зайти на святі попелища національної скарбниці і виявити, що з неї втратили ми безповоротно, а що доля нам іще залишила»¹⁵.

Останню свою працю німецької доби, яка торкається тим чи інакшим чином досліджуваної у цій статті проблеми, О. Прицак написав вже в повоєнні роки. У 1946 р., коли він вже навчався у Геттінгенському університеті і готував свою докторську дисертацію з історії династії Караханідів під керівництвом знаного орієнталіста професора Ганса Гейнріха Шадера (1896–1957), він підготував статтю «Шлях української незалежності на протязі історії», яка була надрукована в журналі студентського середовища Німеччини та Австрії «Стежі»¹⁶.

У цій статті, яка загалом була присвячена описові усіх періодів боротьби України за незалежність, автор торкається і деяких вузлових питань історії Росії, які, на його думку, сформували російський народ як докорінно відмінний від українського за менталітетом, національним характером, ставленням до державної влади та управління тощо. Він вказує, що росіяни вже десять–одинадцять століть поспіль є спадкоємцями монголів. Для підтвердження своєї думки О. Прицак наводить низку спостережень. «Титул “Руський цар Божою милістю”, – пише він, – появився вперше в історії у XIII столітті. Його створили північні і східні церковні круги для хана Золотої Орди з подяки за “ярлики” для християнської церкви (звільнення церковних маєтностей від податків), які монгольські хани надали тій церкві, як впрочім і для інших церков (приміром буддійської). Цей титул був своєрідним за фіксуванням дійсного стану. Після монгольського завоювання руських земель золотоординський хан став фактичним сувереном Русі»¹⁷.

Історик переконаний, що визнати такий підпорядкований стан російським церковним колам було надзвичайно вигідною справою, оскільки колишній суверен Візантія щойно впав жертвою IV хрестового походу. Місце «православного»

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Прицак О. Шляхи української незалежності на протязі історії // Стежі. Інсбрук-Мюнхен. Липень-серпень 1946 р. Число 5–6. Рік. 1. С. 12–24 // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 209, арк. 1–14.

¹⁷ Там само, арк. 4.

порфірородного цісаря зайняв у Константинополі в 70-х роках «єретик» – латинський імператор.¹⁸

Іншою обставиною на користь твердження про росіян як спадкоємців азійської цивілізації монголів свідчить досить гнучка, за визначенням О. Прицака, політика московських князів, котрі з усіх князів «руського улусу», починаючи від Івана I Калити (1328–1341), спробували знайти якнайкращий «modus vivendi» в нових обставинах. «Вони (московські князі. – В. П.), – пише історик, – стали намісниками “руських царів божою милістю” золотоординських ханів, засвоїли собі повністю “татарський” спосіб життя, той сам рід одежі, манер, державної ідеї, політичного досвіду»¹⁹.

Вчений наводить приклади зрощення золотоординської і московської культур в одне ціле, серед яких називає тотожність дворів татарських і московських князів, посвоячення москвинів з татарами у перехресних шлюбах, надання московськими князями притулку і земельних наділів татарським ізгоям. Цьому зрощенню аж ніяк не перешкодив той факт, що московський володар був православної віри, бо монголи відзначалися надзвичайною толерантністю у питаннях віри, і їхні князі, на кшталт хана Берке (1257–1267), могли навіть приймати іслам.

Наступним етапом, що закріпив цю спадкоємність, вже був період незалежності Москви, який наступив з занепадом Золотої Орди і її розпадом на три ханати (Казанський, Астраханський і Кримський). Саме з XV ст., за Прицаком, московські князі вбачають себе в ролі золотоординських ханів та спадкоємців їх державної системи. «Іван III (1462–1505), – пише вчений, – приймає дотепер належний лише ханам титул царя, втручається у сфери поодиноких ханатів та ханів, використовує їх один проти одного. Його наслідник Іван IV Грозний підбиває Казань (1552) та Астрахань (1554) і тим самим об'єднує велику частину земель Золотої Орди. Московські царі переймають політичний досвід і міжнародні зв'язки Золотої Орди. Європа для них – це чужа їм країна, яку за східною термінологією окреслювали збірним ім'ям “країни фрягів” (переробка східного збірного означення європейців “франк”)²⁰.

О. Прицак відзначає, що після досягнення в 1464 р. московськими послами Герату, прибуття в 1466 р. до Москви посольства від Шіран-шага – володаря Баку, (нині – Афганістан), а в 1475 р. відвідання її дипломатами столиці тодішньої Персії Тебризу, орієнтальні володарі почали висилати своїх послів не до Сараю, а до Москви. Історик особливо підкреслює дві речі у ставленні Москви до Європи. Це, з одного боку, той факт, що московські великі князі за дійсних володарів, собі рівних «братів» визнавали тільки схожих автократів, і, навпаки, вважали європейських правителів не гідними назви «володар», оскільки останні правлять не самовладно. В цьому контексті він наводить приклади, що у баченні

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

московських великих князів англійська королева Єлизавета вирішує державні справи «діючими холопами», а шведський король є лише «верховним урядником» в уряді своїх державних мужів²¹.

Щодо азійської сутності Москви як спадкоємиці Золотої Орди свідчить, на думку О. Пріцака, ще низка факторів, серед яких слід назвати наявність в середині XVII ст. в гербі Московського царя трьох корон – візантійського орла і обох ханатів – Казані та Астрахані, а також факт органічного влиття татарської аристократії у московську до такої міри, що татарський боярин Борис Годунов став «царем всея Русі». «Московська експансія в Азію, – пише вчений, – не йшла під гаслом “ширення християнства”, або “культреггерства”. Це було пряме переймання спадку. І різні тюрко-татарські державники та племена без бою піддавалися під зверхність “білого царя” (“білий” у монголів значить “західний”. – В. П.), в якому бачили нового степового гегемона – наслідника Чингіза і Чингізидів»²².

Нарешті, останній аргумент, який висуває О. Пріцак на користь свого твердження про спадкоємність, полягає в тому, що концепція «третього Риму», якою разом з рукою візантійки з цісарського дому Палеолог римський папа задумав приєднати до католицизму Івана III і зробити з нього бар'єр проти турків-османів, а також концепція «збирання руських земель», були концепціями-епігонами. «Обидві ці концепції, – ілюструє він свою думку, – були в московській державній ідеології далеко пізнішими від концепції “збирання золотоординських земель”»²³.

В американський період своєї наукової творчості О. Пріцак продовжує досліджувати ті чи інші аспекти російсько-українських взаємин на протязі історії. Першою розвідкою вченого того часу, яка так чи інакше торкалася цієї проблеми, стала англійська стаття «Сучасний зміст українських студій». Основні її тези вчений спочатку виголосив на конференції з українознавства в Карлтонському університеті в січні 1971 р., трохи згодом вона була надрукована в журналі «Canadian Slavonic Papers»²⁴.

У цій статті О. Пріцак дає визначення Московської держави, яка, за його словами, багато в чому завдячує своїм постанням феноменові колонізаційної політики, коли в XI–XIII ст. відбувалися швидкими темпами колонізаційні процеси з території сучасної України до басейнів Волги, Оки та Вятки²⁵. «У басейні Волги, – пише вчений, – нащадки так званих “українських” колоністів, змішуючись з різноманітними іншими етнічними групами і поєднуючись з Новгородом та його колоністами, створили Московську державу, котра, як і багато колоній, консервативно трималася за чотири компоненти її інтелектуальної основи: східне

²¹ Там само, арк. 5.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ *Pritsak O.* The Present State of Ukrainian Studies. Paper presented at Carleton University on 25th January 1971 // *Canadian Slavonic Papers*. Vol. 14. № 2. P. 139–152 // НаУКМА. Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 316, арк. 1–7.

²⁵ *Ibid*, арк. 1.

руське християнство, колоніалізм Великого Новгороду, централізм Золотої Орди і деспотизм Візантії»²⁶.

У 1981 р. в університеті Макмастер у Канаді (Гамільтон, Онтаріо) О. Прицак виступав з доповіддю, спеціально присвяченою дослідженню українсько-російських стосунків як наукової проблеми²⁷. У цій доповіді вчений піднімає декілька проблем. На початку статті він підкреслює важливість діалогу між українськими і російськими інтелектуалами і зазначає, що романтизм, привнесений на початку ХІХ ст. з впровадженням гегелівського вчення про не-історичні нації і сприйнятий Марксом і Енгельсом, зіграв негативну роль для України, оскільки перетворився на динамічний складник світогляду молоді в Російській імперії²⁸.

О. Прицак відзначає, що навіть після заборони українства в 1861 і 1876 рр. в Російській імперії знаходились інтелектуали, які захищали українську ідентичність. Серед них він називає в першу чергу Олексія Шахматова (1864–1920), який зі своїм колегою Федором Коршем (1843–1915) був піонером у визнанні української мови як незалежної слов'янської мови, а не російського діалекту. Разом з тим вчений підкреслює, що і Шахматов ставився негативно до проблеми української політичної автономії, вважаючи, що вона призведе до втрати Росією Чорного моря²⁹.

Характеризуючи двоякість ленінського курсу щодо українського питання, О. Прицак відзначає діалектичну манеру його провідника щодо трактування українців. Ленін, за його словами, одного дня відновив права українців на незалежність, а, з іншої сторони, другого дня надавав їм рівні права з російськими робітниками в Україні, котрі трактувались ним як єдина група, що заслуговує уваги. Гарантуючи українцям обмежену власну державність, уряд і культуру, Ленін, за Прицаком, залишив право керівництва і нагляду за новою формою імперії – СРСР – Петроградіві. Крім того, він заперечував ідею створення окремої національної української комуністичної партії³⁰.

Продовжуючи тему ставлення до української проблеми низки російських державних та громадських діячів, вчений констатує, що лише окремі російські інтелектуали серйозно підходили до цього. До них належав Петро Струве (1870–1944) – російський політичний діяч ліберального напрямку³¹. Але попри свої порівняно з попередниками прогресивні ідеї щодо України, Струве вважав, що лише домінуюча російська культура має право бути закріплена в такому статусі

²⁶ Ibid, арк. 1 зв.

²⁷ Pritsak O. The Problem of Ukrainian-Russian Dialogue // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 317, арк. 1–19.

²⁸ Ibid, арк. 1–2.

²⁹ Ibid, арк. 3.

³⁰ Ibid.

³¹ Ширше про погляди П. Струве щодо України див.: Potulnytsky V. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860–1945) // Acta Slavica Japonica. T. XVI. Sapporo, 1998. P. 1–29.

в імперії з російською мовою на правах німецької літературної мови Hochdeutsch. Для українців, у трактуванні О. Прицака, Струве передбачав помірний та стриманий регіональний розвиток з культурою штибу елементарної освіти та провінційною літературою³².

Тут науковець, знову проводячи континуїтет між ставленням до української проблеми російської еліти, з одного боку, та представників радянського істеблішменту – з іншого, висловлює переконання, що реальним втіленням ідеї П. Струве стала висунута у 1960-х роках радянським ідеологом Михайлом Суловим концепція двох культур: домінуючої високої російської і мало привабливої провінційної української «культури». «Концепція «нової історичної спільності – радянського народу, – пише він, – що була обґрунтована в 1976 р., стала найбільш сучасною версією наслідку ідей Струве»³³.

О. Прицак намагається дати пояснення перманентному повторенню в російському та радянському імперських менталітетах намагання обґрунтувати і довести загалові ідею «меншовартісної» сутності українського народу. Він вважає, що росіяни весь час були нездатні добачити основні прогалини в їхньому баченні дійсності і перманентно наполягали на ідеї неподільності своєї імперії³⁴. Разом з тим він висловлює і оптимістичне переконання щодо майбутнього російських еліт, здатних, зрештою, на метаморфози. «Щойно в писаннях декабристів, – пише історик, – відбулося вперше в інтелектуальній історії Росії пересунення ідеї вірності з патримоніального володаря на державу, як на одиницю, окрему від особи володаря. Секуляризація поняття святої, неподільної імперії, що впроваджує ідею звільнення російської нації від тягара втримання універсальної імперії (знову ж “сакральна” імперія і “секулярна” нація далі здаються росіянам одним і тим самим) колись досягне навіть Росії. Щоправда, це буде спочатку для них пережитим травматичним досвідом, як це було для старших колоніальних народів після Другої Світової Війни – португальців, голландців, іспанців, британців та французів, – але так само потрібне і визвольне»³⁵.

Щодо української сторони, зокрема, ролі українських інтелектуалів у справі налагодження україно-російського діалогу, О. Прицак підкреслює, що, крім політичних народників ХІХ ст. Костомарова і Антоновича, два основних типи українського інтелектуала розвинулись у ХХ ст. Перший виник в міжвоєнній Галичині і отримав продовження в еміграції (особливо в Північній Америці); інший –

³² Pritsak O. The Problem of Ukrainian-Russian Dialogue // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 317, арк. 4.

³³ Ibid, арк. 5.

³⁴ Див. ширше про цю ідею в контексті інших концепцій, що завжди висували і чим керувались провідні російські історики, а саме месіанізм та суспільна функція російської культури, відсутність розмежування термінів «руський» та «російський», проблема формування ідентичності самих росіян тощо: Потульницький В.А. «Вічні» проблеми російської історіографії // Схід – Захід (історико-культурологічний збірник). Харків, 2002. Вип. V. С. 42–47.

³⁵ Pritsak O. The Problem of Ukrainian-Russian Dialogue... арк. 5.

в радянській Україні. Цей другий тип, як продукт сталінської і пост-сталінської епох, не має права в умовах СРСР на незалежне існування. «Він, – пише вчений, – має навечно бути прикріплений до свого старшого російського брата. Лише росіянин має право бути справжнім мислителем, поетом, вченим, політиком, тощо. Обов'язком українця є лише сліпо наслідувати його»³⁶.

Звертаючи особливу увагу на проблеми мови, О. Прицак констатує, що, попри визнання української мови як офіційної мови республіки, вона позбавлена в СРСР гідності настільки, що для того, аби вижити, українець має вживати російську у своєму щоденному та професійному житті, оскільки інакше він буде засуджений як націоналіст або кретин. Для налагодження українсько-російського діалогу обидві сторони, на думку О. Прицака, «мають позбутися усіх комплексів минулого (українці від комплексу меншеартісності, а росіяни від комплексу “старшого брата”), і повернути свій світогляд та інтелект до бачення майбутнього»³⁷. Висловлюючи переконання, що в Росії колись народиться видатний державний діяч рівня Шарля де Голля, О. Прицак завершує свою розвідку висновком, що обидва народи прийдуть до справжнього співробітництва і взаємного партнерства лише як два рівні суб'єкти³⁸.

Український період своєї наукової творчості в контексті дослідження історії українсько-російського співіснування О. Прицак розпочинає працею, написаною в 1992 р. і присвяченою вже згадуваним вище у його спадщині дворянським інтелектуалам³⁹. Скорочена версія цієї статті була надрукована автором в журналі «Київська старовина» за 1993 р.⁴⁰

У цій статті вчений зупиняється на витворі Катериною II та її наступниками на престолі особливого типу еліти в Україні із подвійною лояльністю: до царя і до своєї місцевої батьківщини. О. Прицак підкреслює, що саме цариця Катерина вирішила поширити на Україну норми імперського права, так і не затвердивши створений у 1728–1749 рр. українською елітою новий правний кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁴¹.

Витворена Катериною II, яка зробила дворянство опорою свого правління, в Україні дворянська еліта характеризується, за Прицаком, особливим ставленням і до проблем мови. «Вони (українські дворяни з подвійною лояльністю. – В. П.), – пише О. Прицак, – звичайно добре володіли французькою мовою і теж помагали

³⁶ Ibid, арк. 6.

³⁷ Ibid, арк. 7.

³⁸ Ibid, арк. 18.

³⁹ Прицак О. Параметри української інтелектуальної історії останньої чвертини XVIII – початку XX століття: доба військових канцеляристів та дворянських просвітителів // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 167, арк. 1–17.

⁴⁰ Див.: Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. 1993. № 4. С. 62–66.

⁴¹ Прицак О. Параметри української інтелектуальної історії... арк. 11, 13.

у розвитку нової імперської російської мови, бо секуляризація Петра I і Катерини II обмежувалася імперськими потребами»⁴².

Вчений підкреслює, що у системі подвійної лояльності і виникла практика, вживати імперську мову для загальних потреб, місцеву для нижніх жанрів, зокрема, травесті (сценічне амплуа. – В. П.) і комедії. Разом з тим явище подвійної лояльності, витворене Катериною II, О. Прицак оцінює позитивно для України, оскільки «місцева мова не була місцевим варіантом до секулярної книжної (богословсько-бюрократичної) мови, а конкретної розповідної»⁴³.

В тому ж 1992 р. О. Прицак повертається до дослідження проблеми налагодження українсько-російського діалогу і пише на замовлення Президії Академії Наук статтю під аналогічною назвою⁴⁴. Ця стаття була надрукована у Віснику Академії наук за 1992 рік⁴⁵. У цій статті, порівняно з написаним у 1981 р. вище проаналізованим текстом для конференції в Гамільтоні, автором зроблені деякі суттєві доповнення. Вони стосувалися, насамперед, так званих «прав» українців в колишньому СРСР і завдань, які вчений добачав для обох народів в контексті підготовки до вирішального кроку – правдивої розмови – діалогу «на рівних». Тут О. Прицак відзначає, що режими в СРСР часів Сталіна і часів «застою» створили в Україні своєрідну «людську істоту». «Це, – пише вчений, – за поглядом імперського центру, вічний молодший брат, який був засуджений на вічну недорозвиненість, не мав права на незалежне існування... Ясно, що в радянському Союзі старший брат не мав досі потреби вести діалог із своїм власним твором на подобу Франкенштейна, молодшого брата, який аж ніяк не міг бути рівним»⁴⁶.

Звертаючись до ідей Хвильового про органічний зв'язок культурного вияву нації зі знайденим нею їй одній властивого шляху розвитку, його закликів орієнтації на «психологічну Європу», «геть від Москви» та самостійність української держави, О. Прицак констатує, що в ті часи до діалогу нової української думки з російською не дійшло, оскільки для України як рівного партнера не було місця⁴⁷.

Підкресливши тезу, що українці та росіяни не мають досвіду у діалозі, історик вважає, що обидві сторони, готуючись до вирішального кроку – правдивої розмови, мають кожна витворити своє власне бачення національної гідності, але таке, яке б не перечило гуманізму, тобто людській гідності іншого. Тут, на думку вченого, українці повинні позбутися комплексу меншовартісності і холуйства, не переходячи у протилежний бік націоцентризму. «Вони теж, – підкреслює

⁴² Там само, арк. 14.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Прицак О. Потреба українсько-російського діалогу // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 175, арк. 1–9.

⁴⁵ Див.: Прицак О. Потреба українсько-російського діалогу // Вісник АН України. 1992. № 11. С. 46–52.

⁴⁶ Прицак О. Потреба українсько-російського діалогу // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 175, арк. 5.

⁴⁷ Там само, арк. 7.

вчений, – повинні відважніше включатися – свідомо і під своїм іменем, своєю мовою у процес світової культури»⁴⁸.

Натомість росіянам, на переконання О. Прицака, треба було створити в першу чергу здоровий російський секулярний патріотизм, що не ідентифікував би себе з імперським універсалізмом або із пізнім комунізмом. «І що найважливіше, – наголошує історик, – визнати нарешті і підтвердити це ділом, що українці – це не “молодший брат”, а рівні партнери, цілком окрема, чужа нація»⁴⁹. Насамкінець, будучи переконаним, що між українцями та росіянами потрібен саме діалог, а не полеміка, О. Прицак диференціює ці два поняття, вказавши, що учасники полеміки переконані, що кожен з них вже знає істину. «Його завдання (учасника полеміки. – В. П.), – зазначає науковець, – це доказати правдивість і виключність своєї рації, знищити противника, або монологізувати, як Александр Солженіцин»⁵⁰.

Натомість, на відміну, від полеміки учасники діалогу приступають до дискусії і без своїх «одвічних правд». Вони, за Прицаком, хочуть віднайти спільну правду, яка була б сприйнятлива для обох сторін, і приступають до діалогу з бажанням знайти спільні позиції, які об'єднують, а не розділяють. «Вони не бояться, – пише вчений, – “втратити лице”, або обману зі сторони партнера. Вони мають відвагу дивитися правді в очі, якою б вона не була, не хочуть нікого скривдити, і шанують погляд партнера так, як свій власний. Вони знатимуть, що відразу всього не осягнути, що треба їм буде повторювати свої засідання... Досі були тільки монолози або полеміки. Думаю, що від 1654 р. досить часу уже сплигло. Найвищий час приступити нам до дійсного творчого діалогу»⁵¹.

У російськомовній статті «Османско-московские отношения 1492–1532 гг.», також написаній в українську добу творчості та підготовленій вченим на російсько-турецьку конференцію в Анкарі, що відбулась у 1992 р.⁵², Омелян Прицак аналізує сутність влади московських правителів у досліджуваній період, яка докорінно відрізняється від демократичної влади українських зверхників. Він, зокрема, зазначає, що найбільшими умільцями налагодження кооперації з монгольською владою з середовища князів Північної Русі були князі московські, як спадкоємці Івана I Калити (1328–1340), котрий спромігся отримати ярлик на Велике князівство Володимирське і передати цю посаду своїм нащадкам, князям Московським⁵³.

О. Прицак підкреслює, що спадкоємці Калити як монгольського адміністратора продовжили цю політику в структурі Золотої Орди, де посіли провідні

⁴⁸ Там само, арк. 8.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, арк. 8–9.

⁵¹ Там само, арк. 9.

⁵² Прицак Е. Османско-московские отношения 1492–1532 гг. // НаУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 429, арк. 19–29.

⁵³ Там само, арк. 20.

позиції серед монгольських васалів, особливо в період занепаду держави монголів (1330–1502). Ці спадкоємці, як відзначає історик, брали участь у внутрішній боротьбі московських царевичів, водночас весь час залишаючись лояльними до монгольської урядової системи⁵⁴.

На підтвердження своєї тези О. Пріцак наводить приклади, що Дмитрій Донської продовжував платити монголам данину і після перемоги на Куликовому полі (1380), а Іван III після розбиття Шейх-Ахмеда, хана Великої Орди на Угрі (1480), припинив її сплату щойно у 1504 р. Вчений відзначає, що і в завоюваннях, і в політиці збирання земель московські князі повністю наслідували монгольських ханів. Завершивши збирання земель Північної Русі, Іван III (1482–1505) та його син Василь III (1505–1533), зайнявши Великий Новгород (1478), Тверь (1485), Рязань (1523) і республіку Псков (1528), поширили цю практику на «татарські землі», серед яких насамперед слід назвати Казань⁵⁵.

Таких об'єктів московської подальшої експансії О. Пріцак нараховує чотири. Після того, як виділились ханати Казань (1438) і Крим (1449), а трохи згодом Астрахань і Сибір, залишилась як спадкоємець Золотої Орди так звана Велика Орда, котра проіснувала до 1502 р.⁵⁶ Саме її землі стали об'єктом подальшої московської експансії у XVI ст.

25 жовтня 1995 р. О. Пріцак пише свій відгук офіційного опонента на докторську дисертацію Василя Ульяновського «Росія на початку смути XVII ст: нова концепція»⁵⁷. Відзначивши, що московський цар Лжедмитрій I (1605–1606) був володарем-реформатором, вчений висуває низку аргументів на підтвердження своєї тези. Це, по-перше, той факт, що Лжедмитрій у своїх промовах намагався піднести інтелектуальний рівень членів Думи, спрощував церемонії спілкування з ними. По-друге, він був зацікавлений в інтеграції Росії до спілки західноєвропейських держав, а саме: мав проект заволодіти польською короною та долучитися до антитурецьких (антимусульманських) походів з метою визволення святих християнських місць. По-третє, Лжедмитрій мав ще плани культурного характеру: заснування університету в Москві, протекцію друкарській справі, творення культурних еліт, яким намагався, як пізніше Петро I, прищепити смак до тодішнього європейського способу життя і побуту, включно з музикою, балами та полюванням⁵⁸.

О. Пріцак висловлює переконання, що попри той факт, що Лжедмитрій залишався традиційним носієм самодержавного способу правління і що модель влади Речі Посполитої, де король перебував в залежності від Сенату, не була йому до вподоби, він не був сприйнятий росіянами за гідного володаря. «В системі

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само, арк. 21.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Пріцак О. Відгук офіційного опонента на Ульяновського В.І. // НаУКМА. Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 379, арк. 1–5.

⁵⁸ Там само, арк. 2, 4.

ментальності росіян “дуже довгого Середньовіччя” ці чужі моделі (європейські. – В. П.) подавалися ним (Лжедмитрієм. – В. П.) у надто спресованій часово формі, що вже після трьох років викликало негативну реакцію: бінарна структура російського менталітету, що розрізняла тільки між “Добром” та “Злом” не могла перетілитися у ширшу структуру»⁵⁹.

Підсумовуючи нашу розвідку, слід відзначити різноманітну фахову концентрацію вченого, який торкнувся в своїх дослідженнях українсько-російських взаємин мало не всіх історичних епох. Розпочав свої дослідження О. Прицак в німецький період, зупинившись тоді на маловивчених проблемах ранньонові добу та розвинутого і пізнього середньовіччя. В американський період дослідницької роботи історик фахово зосереджувався на проблемах розвинутого середньовіччя, які плином перейшли у дослідження політики Російської імперії та Радянського Союзу стосовно українства в ХІХ та ХХ ст. Український період своєї творчості в контексті окресленої в цій статті проблеми вчений розпочинає з ранньонові добу, роблячи невеликі екскурси у часи СРСР та розвинутого середньовіччя, і завершує тією ж добою, з якої розпочав свої дослідження з історії українсько-російських стосунків, – раннім модерном.

Різнманітною була і палітра інтересів вченого з окресленої проблеми. У німецький період життя він написав декілька розвідок, присвячених аналізу причин та обставин прокляття гетьмана Мазепи російським духовенством, вибуху у Печерській лаврі, організованому Червоною Армією наприкінці 1941 р., котрий знищив безцінні українські скарби, та деяким вузловим питанням історії Росії як спадкоємиці Золотої Орди, таким, як титулування московських царів, політика Івана Калити та його спадкоємців. О. Прицак підкреслює, що навіть основні державотворчі концепції Москви були концепціями-епігонами, успадкованими від Золотої Орди.

Більш ґрунтовно проблеми історії українсько-російського співіснування О. Прицак досліджує в низці статей та виступів, написаних в американський та український періоди життя. Розвідки, що з’явилися в американський період, розглядали проблеми історії Московської держави, яка постала із синтезу чотирьох інтелектуальних компонентів: східного руського християнства, новгородського колоніалізму, централізму Золотої Орди та деспотизму Візантії. Досліджуючи на цьому етапі українсько-російські стосунки, вчений зупиняється і на значенні для Росії гегелівського вчення про історичні та неісторичні народи, позиції щодо України російських інтелектуалів, таких як Шахматов та Струве, з одного боку, та радянських політичних діячів, як Ленін та Сулов, – з іншого. Він окремо торкається і з’ясування причин свідомого обґрунтування в російському та радянському політичних баченнях ідеї «меншовартісності» українського народу.

В український період О. Прицак продовжує попередню тему дослідженням явища подвійної лояльності української еліти як інтелектуального продукту,

⁵⁹ Там само, арк. 4.

виплеканого в імперській політиці від часів Катерини II. Повертається він і до проблеми налагодження україно-російського діалогу, накресливши важливі завдання і механізм, при яких такий діалог між обома елітами уможливиться. Останню розвідку вченого цього періоду присвячено аналізу об'єктів московської експансії у XVI ст. та фіаско європоцентричної політики царя Лжедмитрія на початку в Росії смути XVII ст.

Отже, О. Прицак розглядав історію українсько-російських взаємин протягом трьох останніх періодів свого життя: німецького, американського та українського. Важливо підкреслити, що майже всі розвідки щодо історії Росії не проводились істориком поза українським контекстом. Бачення О. Прицаком історії українсько-російського співіснування є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів російської та української історії на теренах Східної Європи.

